

Вплив французької літератури на формування творчих задумів П.І.Чайковського//

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство): Зб. наук. праць [гол. ред. Н.Л. Іваницька]. – Вінниця: ТОВ «фірма «Планер», 2015. – Вип. 22. - с.312-317.

Ірина Шатковська

(Вінниця)

УДК 821. 133. 1: 929 Чайковський

Вплив французької літератури на формування творчих задумів П.І.Чайковського

У статті розглянуто інтереси та уподобання П.І.Чайковського у галузі французької літератури, історії, театру. Розкрито місце і роль творчості французьких літераторів та поетів у формуванні естетичних поглядів та смаків російського композитора. Охарактеризовано вплив французької літератури на творчі та читацькі пошуки П.Чайковського.

Вільне володіння французькою мовою, знання літературного і театрального життя Парижа ХІХ століття та загальна прихильність Чайковського до усього французького пояснює цікавість його як композитора до французьких мотивів. Разом з тим у статті показано критичне мислення Чайковського у виборі французьких сюжетів, прослідковується цілісна та міцна естетична позиція композитора.

Ключові слова: французька література, П.І.Чайковський, літературні уподобання, естетичні смаки.

Влияние французской литературы на формирование творческих замыслов

П.И.Чайковского

В статье исследованы интересы и симпатии П.И.Чайковского в сфере французской литературы. Рассмотрены место и роль творчества французских литераторов в формировании эстетических взглядов и вкусов русского

композитора. Охарактеризовано влияние французской литературы на творческие и читательские поиски П. Чайковского.

Свободное владение французским языком, знание литературной и театральной жизни Парижа XIX столетия и общее расположение Чайковского ко всему французскому объясняет его интерес как композитора к французским мотивам. Вместе с тем в статье показано критическое мышление Чайковского в выборе французских сюжетов, прослеживается целостная и крепкая эстетическая позиция композитора.

Ключевые слова: французская литература, П.И. Чайковский, литературные симпатии, эстетические вкусы.

I. S. Shatkovska

*The influence of French literature
on the formation of creative ideas of Tchaikovsky.*

The article examines the interests and preferences of Tchaikovsky in the area of French literature, history and theatre. We have revealed the place and role of creativity of writers and poets in forming of aesthetic views and tastes of Russian composer. The article describes the influence of French literature in search of creative and readers of Tchaikovsky.

Fluent in French, knowledge of literary and theatrical life of Paris of the nineteenth century and the inclined Tchaikovsky to all French it explains his interest as a composer to the French motives. However, the article shows his critical thinking in choosing French plots, traced coherent and strong aesthetic claim of composer.

Key words: *French literature, Tchaikovsky P.I., literature preferences, aesthetic tastes.*

Постановка проблеми. Глибинне пізнання сутності творчого процесу композитора неможливе без усвідомлення соціокультурного контексту його

творчості, а також без вивчення його позамузичних інтересів та естетичних прихильностей. П.І.Чайковського музичне мистецтво полонило одразу і повністю, але поряд з музикою композитора в великій мірі приваблювала також і сфера літератури. Загальний огляд творчості П.І. Чайковського свідчить про те, що літературні інтереси були супутником майже усіх його музичних задумів та ідей, незалежно від жанру (вокальний чи інструментальний). З історії створення багатьох опусів композитора дізнаємось, що саме література стала творчим імпульсом для появи музичних шедеврів митця. Цей аспект спонукає до ретельнішого вивчення літературних уподобань П.Чайковського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відповідно масштабам творчості П.Чайковського, його музична спадщина завжди знаходиться у колі мистецьких досліджень, проте, музикознавчі праці, здебільшого, присвячені аналізу конкретних зразків його музики. Незважаючи на значну роль літератури у формуванні музичних концепцій П.Чайковського, сфера літератури як самостійна галузь творчих проявів композитора залишається недостатньо розкритою. Серед авторів, котрі здійснили спробу цілеспрямовано дослідити історико-літературні інтереси П.Чайковського, можна назвати Я.Платека [8]. Окремі розділи монографій О.Орлової [6], А.Альшванга [1] також висвітлюють літературно-естетичні позиції російського композитора у контексті його творчості.

Мета статті. Усвідомлюючи складність і багатоаспектність заявленої проблеми, ставимо за мету розкрити місце французької літератури, як однієї з улюблених в особистісних і творчих інтересах композитора. Цей ракурс дослідження дає можливість глибше пізнати сутність мистецьких задумів П.Чайковського, його інтелект та духовний світ.

Виклад основного матеріалу дослідження. В одному із своїх листів П.І.Чайковський писав: «Якщо метампсікоза (*переселення душі - примітка автора*) не казка і я ще раз буду жити, то неодмінно стану філологом» [цит. за 8, с.147]. Така обіцянка, можливо інтуїтивна, мала під собою міцне підґрунтя, оскільки тяжіння композитора до літератури у всіх її проявах було потребою його творчої і людської натури.

Загальновідомо, що П.Чайковський був одним із самих ерудованих людей свого часу і в ієрархії духовно-розумової діяльності людини композитор на перше місце ставив літературу як таку, так і сам процес читання, котре було для нього одним «із найбільших блаженств, коли воно супроводжується спокоєм на душі і не робиться час від часу, а постійно» [цит. за 6, с.124]. Любов до читання ніколи не залишала П.Чайковського, і для нього це було не просто розвагою, не просто відпочинком, а, як сам він висловлювався, «роботою голови». Вражають також і масштаби його власної літературної спадщини як письменства: багатотомна переписка, щоденники, музично-критичні статті, фейлетони, рецензії, переклади, написання лібрето, власні вірші.

Літературні запити композитора були надзвичайно широкі. Однією із цікавих і дуже важливих сторін кругозору П.Чайковського стали його інтереси навколо історії, культури та літератури Франції, що було невід'ємною складовою не тільки тодішнього дворянського середовища, але і особистості митця і часто самим безпосереднім чином знаходили резонанс у творчості композитора.

Інтерес до Франції у П.Чайковського, напевно, був спадковий і перейшов він від матері, Олександри Андріївни, вродженої Ассієр, батько якої був вихідцем із Франції. Наступним «кроком» до Франції стала гувернантка – французенка Фанні Дюрбах, котра значно вплинула на розумовий і духовний розвиток майбутнього композитора; вона навчала старших дітей Чайковських іноземним мовам. Разом з ними навчався і чотирирічний майбутній композитор, який вже в шість років вільно читав французькою і німецькою. Кумедний, але символічний факт з дитячих років П.Чайковського: він сидить за атласом і розглядає його. Дійшовши до карти Європи, починає покривати поцілунками Росію і ніби плювати на решту частину світу. Улюблена гувернантка Фанні зупиняє і м'яко соромить його, на що хлопчик відповідає: «Хіба ви не помітили, що я рукою прикрив Францію» [цит. за 11, с. 19].

З самих дитячих років, крім музики, П.Чайковського завжди вабило до себе саме мистецтво слова у різних своїх проявах: він виявляє схильність до складання

віршів (в тому числі і французькою мовою), до участі в домашніх театральних виставах.

Володіння французькою мовою – звичайна справа для людини, котра отримала виховання у дворянській сім'ї. Важливо те, що П.Чайковський застосовував свою французьку не тільки в обов'язкових світських розмовах. Перед ним відкривались усі багатства великої літератури, створеної цією мовою. Йому не треба було чекати перекладів.

Враховуючи поділ всієї літератури, що знаходилась у полі зору композитора, на «співавторів» і «не співавторів», П.Чайковський у своїй увазі до французької літератури все ж виступає більше як читач, ніж композитор. Французька література у різних своїх проявах викликала у П. Чайковського, відповідно, і різну реакцію – від щирого захоплення до гнівного обурення. Слово П.Чайковського ставало живим відгуком на події літературного, театрального та музичного життя Франції, а враховуючи художній авторитет композитора, і багато в чому сприяло формуванню естетичних смаків суспільства.

П.Чайковський віддавав пошану французькому класицизму XVII століття в особі Ж.Б.Мольєра та П.Расіна, однак основний читацький інтерес П.Чайковського у галузі французької літератури був зосереджений на творчості XIX століття. Перш за все, слід виділити Альфреда де Мюссе. Розуміючи, що цей драматург поступається за масштабами охоплення життєвих явищ В.Шекспіру, композитор особливо цінує в п'єсах А.Мюссе невимушений гострий розум, легку іронію, вишуканість. Літом 1878 року П.Чайковський пише до Н. фон Мекк з Браїлова: «...Я до пристрасті люблю всі драматичні речі Мюссе. Скільки разів я мріяв зробити лібрето з якої-небудь його комедії чи драми!... Не збагну, яким чином французькі музиканти до цих пір не черпали з цього багатого джерела?», «Скажіть, чи не проситься все це на музику?» [цит. за 12, с.368]. У подальшому П.Чайковський повертався до думки про створення опери на сюжет А.Мюссе, до нездійснених задумів відносяться опери «Капризи Маріанни» (1878) та «Кармозіна» (1893). Поясненням, чому він так і не створив оперу на сюжети А.Мюссе, дає сам П.Чайковський: «...я взагалі сюжетів іноземних уникаю, бо

тільки російську людину, російську дівчину, жінку я знаю та обіймаю. Середньовічні герцоги, лицарі, дами полонять мою уяву, але не с е р ц е, а де серце не задіяне – не може бути музики» [цит. за 11, с.19]. Так, і через літературну обізнаність формувалось одне із основних положень творчого кредо російського оперного драматурга, його оперної естетики – психологічне розкриття національної російської ментальності.

Проте, поезія А.Мюссе (у перекладі М.Грекова) все ж поєдналась із музикою П.Чайковського у романсі «Нет, никогда не назову» (1875). Однак, як зазначає А.Альшванг, «схожість між композитором і поетом не йде далі лірико-елегійних рис, притаманних обом художникам, і закінчується саме там, де починається Чайковський – симфоніст і автор музичних трагедій. Там же, де ця схожість є (як у вказаному романсі), музика набуває особливої вишуканості. Загалом складність та багатолікість творчості Чайковського не допускають аналогії з чарівною, але по суті неглибокою та однобічною поезією Мюссе, якою би приємною вона не була» [11, с. 390].

Собрат Альфреда Мюссе по романтизму – Віктор Гюго викликав у П.Чайковського цілком протилежну реакцію. І гострі сюжетні повороти, і зіткнення характерів, і навіть співчуття до обездолених – ніщо на сторінках знаменитих романів не могло зворушити композитора. «Читав, читав і все злився на його кривляння, манірності» [цит. за 8, с.141]. Проза В.Гюго, насичена численними характерними романтичними атрибутами, була чужа естетичним смакам П.Чайковського, композитор прагнув (як завжди і у всьому) високої простоти та природності.

Однак, не менш різкі атаки з боку П.Чайковського випали на долю і повного антипода автора «Собору Паризької Богоматері» – Еміля Золя. Творчість обох для російського композитора – дві сторони неприйнятної медалі. Пишномовні красивості та сентиментальна чуттєвість В.Гюго йому так само антипатичні, як і фотографічна нерозбірливість Е.Золя. Проте, по мірі знайомства з новими творами Е.Золя, оцінки П.Чайковського отримують двояке ставлення. Він характеризує його як людину, хоча і «обдаровану», але «циніка», котрий любить

«шпортатись у всякій людській мерзоті, моральній та фізичній». Прочитавши «Дамське щастя», «Жерміналь», «Радість життя», роман «Людина-звір», «Розгром», враження композитора стосовно окремих сторін цих творів хитаються від «гидка», «жахливий кошмар» до «зображено вірно та жваво», «але є щось геніальне», «поки що дуже захоплююсь» [цит. за 8, с.142]. Тобто, загалом відкидаючи художній метод Е.Золя, П.Чайковський не міг піддатися, час від часу, силі його таланту. Однак естетичні принципи натуралізму викликали у композитора активний протест; основну стилістичну ознаку творчості «найновіших французів» П.Чайковський окреслює як «афектацію простоти», котра відштовхувала його.

Неоднозначним було ставлення музиканта і до творчості Альфонса Доде. Особливе розчарування П.Чайковський пережив від морально описового роману «Сапфо», книги, написаної «для розпусної французької публіки», щоб «нажити якомога більше грошей». Проте, згодом композитор пише своєму брату Модесту з Берліна, що він придбав порядно книг, в тому числі і спогади А.Доде «Тридцять років у Парижі».

Отож, «стосунки» Чайковського із французькою літературою склалися не рівноцінно. Тут доречно згадати і епістолярну прочуханку, влаштовану композитору А.Аренському за те, що той обрав «Даму з камеліями» А.Дюма-сина в якості основи для симфонічної п'єси: «... Яким чином, коли є Гомер, Шекспір, Пушкін, Гоголь, Толстой, Данте, Байрон, Лермонтов і т.д. і т.д., освічений музикант може обрати творіння п. Дюма-фіса, що зображає пригоди продажної дівки...»[цит. за 6, с.131].

Проте, у французькій літературі ХІХ століття П.Чайковський знаходить і певні симпатії, котрі пов'язані, в першу чергу, з іменами Г.Флобера та Г. де Мопассана. Перший приваблював П.Чайковського своїми листами, до другого композитор відчув смак поступово: «...перше оповідання «Мадемуазель Фіфі» я прочитав з величезним задоволенням»; «Вчора я прочитав ще два оповіданнячка Maupassant і цілком зачарований цим письменником»; «Читав «П'єра і Жана»,

новий роман Maupassant. Вперше від мопассанівського роману плакав...» [цит. за 8, с.144].

П.Чайковський зумів оцінити і менш знаних своїх сучасників у французькій літературі. Композитор відзначав талант Поля Бурже і підмітив, що його роман «Злочин проти кохання» «написано під впливом Тургенєва і навіть Толстого...»[цит. за 8, с.139]. З інтересом та повагою П.Чайковський ставився до прози П'єра Лоті, особливо до його реалістичного роману «Мій брат Ів», до Л.Жаколя: «Це дуже видатний сучасний письменник...» [цит. за 6, с.132].

Окремою сторінкою у художніх «стосунках» П.Чайковського із Францією був театр, а справжньою театральною Меккою – Париж. Листи свідчать, що він приїжджав сюди неодноразово, жив тут часом подовгу, і чи не кожний вечір віддавав театру: опера змінювалась драмою, трагедія – фарсом, балет – водевілем. Найчастіше П.Чайковський відвідував Комеді Франсез, де дивився найперше шедеври французьких класиків XVII ст. – Ж.Б.Мольєра, П.Расіна, К.Корнеля. Твори старовинних майстрів знову і знову приводили композитора у захват: «Я цілком закоханий в Расіна чи Корнеля... Що за вірші, що за краса і сила і, скажу більше, скільки художньої найвищої правди...»[цит. за 8, с.153]. Проте, від майстерно здійснених постановок сучасників П.Чайковський отримувал не менше задоволення.

Як згадує співучень та друг П.Чайковського, відомий російський музичний критик Г.Ларош, «у натурі Петра Ілліча була дорогоцінна і рідкісна риса...Він був надзвичайно влюбливим, а любов, як відомо, буває пристрасна» [цит. за 5, с.5]. П.Чайковський і у своїх «французьких» прихильностях дійсно пристрасний там, де він вбачав глибину розуміння внутрішнього сенсу речей, і, найперше, тих прихованих від поверхового погляду тонких і складних психологічних процесів, що відбуваються в душі людини. Водночас композитор завжди залишався строгим до себе і тримав свої враження під контролем.

Треба віддати належне незмінній об'єктивності та безпосередності сприйняття композитора, і загалом його естетичній інтуїції та розбірливості. Якість того чи іншого твору (а не ім'я автора) було для нього єдиним критерієм

оцінки. П.Чайковський не стидався висловлюватись сміливо, колоритно, навіть всупереч загальноприйнятим думкам, адже це була його власна естетична позиція і він готовий був її відстоювати до кінця. Тут варто підкреслити не тільки пристрасність, але і надзвичайну ерудицію композитора, відчуття суспільних та художніх потреб часу, здатність відгукуватись на найновіші події мистецького життя і критично до них ставитись. Разом з тим, як свідчать листи П.Чайковського, композитора ніколи не полишає почуття гумору, що дозволяє йому швидко модулювати від піднесеного до побутового, від пафосу до посмішки.

В колі інтелектуальних інтересів П.Чайковського знаходиться мемуарна та автобіографічна література: вона представлена і в бібліотеці композитора, і про неї часто згадується в листах та щоденниках. Найперше привертає увагу захоплення П.Чайковського «дивним», «незбагненим XVIII століттям». В одному з листів до Н. фон Мекк композитор із душевним підйомом ділиться враженнями про «Сповідь» («Les confessions») Ж.-Ж. Руссо, звідки намагається зрозуміти суперечливість натури автора, а за тим – і всього XVIII століття. Знаючи основний стрижень творчості композитора – розкриття потаємних рухів людської душі, - стає зрозумілим, що приваблювало композитора у назві та змісті книги Ж.-Ж. Руссо. В даному випадку зазначимо ще і особистий, рефлексивний інтерес композитора: «...я не можу не дивуватись, по-перше, вражаючій силі та красі його стилю і, по-друге, глибині та правдивості аналізу людської душі. Крім того, я відчуваю невимовну насолоду, коли знаходжу в його зізнаннях риси своєї власної натури,...»; «Він висловлює речі, котрі мені дивовижно зрозумілі і про які я ніколи ні з ким не говорив, бо не вмів їх виразити, і раптом знаходжу саме повне їх вираження у Руссо» [цит. 6, с.150]. П.Чайковський також читає роботу французького історика І.Тена (1828-1893) «Сучасна Франція та її походження», «Історію мого життя» Ж.Санд, листи різних історичних діячів.

На підйомі патріотичних почуттів знаходився композитор, коли познайомився з книгою Ежена Мелькіора де Вогюе (1848-1910) «Російський роман» (1886). В ньому автор цілком обґрунтовано розвиває думку про вищість

російського літературного реалізму над відповідними досягненнями західноєвропейських письменників. Показово, що з чергової поїздки до Франції П.Чайковський привіз французькі переклади творів Л.Толстого, Ф.Достоевського, І.Гончарова.

У П.Чайковського як композитора французька література, а точніше, поезія представлена (крім згаданого романсу на вірші А.Мюссе) невеликою серією романсів на вірші французьких поетів ор. 65, написаних у 1888 році. Історія їх створення пов'язана із особистим захопленням П.Чайковського відомою французькою співачкою Дезіре Арто (1835-1907), з якою він познайомився ще двадцять років тому, коли справа ледве не дійшла до шлюбу. Дочка Дезіре Арто – Лола - згадує, що колись говорила її мати про свої стосунки з П.Чайковським: «Ми не тільки були закохані одне в одного – ми були переконані, що створені одне для одного» [цит. за 10, с.9].

Співачка попросила П.Чайковського написати для неї романс. П.Чайковський виконав її прохання в жовтні 1888 року і створив цілих шість романсів на слова французьких поетів Е.Тюркетті, П.Коллена і А.Бланшкотт (переклад О.Горчакової). Д.Арто заспівала присвячені їй романси на музичному вечорі у Парижі на початку 1890 року. Вона написала тоді П.Чайковському, що все більше і більше закохується в романси, і вони стають все більше і більше популярними. П.Чайковський відповів: «Дякую, тисячу разів за те, що Ви співали мої романси. Я біля Ваших ніг, цілую Ваші дорогі руки» [2].

Вибір текстів для романсів повний прямих и болючих натяків на минулі почуття і нездійсненні надії: «Розчарування» (№ 2), «Пускай зима погасит солнца светлый луч...» (№ 4), «Сльози» (№5); але завершується цикл вишукано-галантним укліном, у типово французькому дусі: «Rondel» («Ты собою воплощаешь силу чар и волшебства»)(№6).

Романси французького циклу привабливі, загалом прості за викладом. До безперечних їх достоїнств належить бездоганність музичної декламації французького тексту, де П.Чайковський тонко відчув зв'язок із жанром французької Lied або шансон. Однак в наш час романси не стали популярними,

оскільки вони в оригіналі були написані французькою мовою і у перекладі неминуче послаблювався зв'язок музики із текстом. Звичайно, П.Чайковський залишається самим собою і в цьому циклі.

Хоча цикл французьких романсів був написаний на замовлення (і під власним захопленням), він зайняв своє місце у драматургії творчого шляху П.Чайковського. У 1888 році композитор працює над 5-ю симфонією, увертюрою-фантазією «Гамлет», творами глибоко трагічними. За французьким циклом йде заключний опус на вірші Д.Ратгауза ор. 73, де композитор остаточно занурюється в атмосферу пітьми, мороку і туги. В цьому контексті французькі романси сприймаються як ніжне та легке інтермецо, їх прозорий та просвітлений колорит відтіняє трагічно згущені фарби творів останніх років.

Творчі зв'язки П.Чайковського із французькою, на цей раз, історією продовжуються у зверненні композитора до постаті Жанни д'Арк. Інтерес до французької героїні – частина тої симпатії до Франції, до французької культури, що постійно проходить через біографію композитора, «починаючи з написаного шестирічним Петриком вірша і закінчуючи ідеєю переробити власну оперу» [11, с. 19]. Героїко-патріотичний сюжет з історії Франції XV століття, подвиг французької дівчини Жанни д'Арк в ім'я спасіння батьківщини пов'язує цю оперу з традиціями «Івана Сусаніна» М.Глінки. Проте, як і завжди, П.Чайковський трактує ці традиції по-своєму: на перший план виходить конфлікт обов'язку та почуття – основа драми внутрішнього світу героїні. Саме він привабив композитора можливістю психологічного дослідження образу.

Процес написання П.Чайковським власного лібрето демонструє не тільки вже згадувану пристрасність, але і засвідчує історико-дослідницьке, наукове мислення композитора: він не обминув лібрето французького драматурга та сценариста Ж.Барб'є (1825-1901) та лібрето до опери «Жанна д'Арк» композитора О.Мерме (1810-1889), вельми критично проштудіював книги французьких істориків А.Валлона (1812-1904) та Ж. Мишле (1798-1874).

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок.
Узагальнюючи усі спостереження над літературними уподобаннями, смаками,

симпатіями П.Чайковського у галузі французької культури загалом та літератури зокрема, можна прослідкувати провідну тенденцію: значимість художнього літературного твору чи театральної п'єси визначалась найперше майстерністю правдивого психологічного аналізу, умінням глибоко зазирнути в душевний світ людини, вловити закономірності і мотивацію її життєвої поведінки. Оскільки саме такі проблеми покладені в основу естетичної платформи самого композитора – «майстра психологічного реалізму», - тому він чутливо і дуже швидко резонує на подібні риси у творчості французьких літераторів.

З огляду на тяжіння П.Чайковського до читання та аналізуючи його літературно-критичну спадщину, маємо підстави стверджувати, що композитор, безперечно, сам мав літературне обдарування, володів усіма якостями блискучого публіциста чи журналіста. Підтверджує цю думку вже згадуваний Г.Ларош: «Література займала в його житті значно важливіше місце, ніж у звичайної освіченої людини: вона була, після музики, головним і найсуттєвішим його інтересом... він сам був у значній мірі народжений літератором...» [цит. за 1, с. 639].

Творча постать П.Чайковського надзвичайно цілісна, органічна, самобутня і самостійна в оцінках; його висловлювання та характеристики дуже тенденційні та вибірккові і схиляються вони у бік психологічного реалізму; його приваблює уміння передати еволюцію душі, розкрити діалектику почуттів, показати духовний світ людини як складний і часто суперечливий процес, в простому і буденному побачити поезію і красу. В цьому ракурсі французький психологічний роман, повість, драматичні жанри психологічного спрямування чи поезія, особливо XIX століття, стають благодатним ґрунтом для творчих пошуків П. Чайковського - і читача, і композитора. **Перспектива дослідження** полягає в тому, що подальше вивчення тісного зв'язку літератури, слова і музики у творчості Чайковського дозволяє зазирнути у «святая святых» – у таємниці творчого процесу. Виходячи із своїх естетичних позицій, композитор сміливо переосмислює сюжет, трактовку образів, подає тільки йому притаманне втілення слова у мелодиці заради втілення високої ідеї та художньої правди.

Література

1. Альшванг, А. П.И. Чайковский / А.Альшванг . – М.: Музыка, 1970. - 925 с.
2. Вайдман, П.Е. Чайковский. Дезире Арто [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://tchaikov.ru/a>.
3. Васина-Гроссман, В.А. Русский классический романс XIX века /В.А.Васина-Гроссман. - М.: Музыка, 1956. - 350 с.
4. Музыкальное наследие Чайковского. Из истории его произведений / Редактор – Ксения Юрьевна Давыдова. - М., 1958. – 541 с.
5. Музыкальные фельетоны и заметки Петра Ильича Чайковского 1868-1876 годов / [предисловие Г.Лароша]. – Печатня С.П.Яковлева, 1898. – 392 с.
6. Орлова, Е. Петр Ильич Чайковский / Е.Орлова. – М.: Музыка, 1980. - 271 с..
7. П.И.Чайковский и мировая культура. Справочные материалы / Сост. Г.Домбаев. М., 1958. - 88 с.
8. Платек,Я. Под сенью дружных муз / Я. Платек. - М.: Сов. композитор, 1987. - 230 с.
9. Розанова, Ю. П.И.Чайковский / Ю.Розанова // История русской музыки. Т.2. Книга третья. – М.: Музыка, 1981. – 309 с.
10. Слюсаренко, Т. Такой, как все / Т. Слюсаренко // Музыкальная жизнь. – 1990. – № 9. - С. 8-10.
11. Сорокина, И. История одной жизни / Ирина Сорокина // Музыкальная жизнь. – 1990. - № 9. - С. 19-20.
12. Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк. В 3-х т. / П.И.Чайковский. – М-Л, 1936. Т.2. – 676 с.

Шатковская Ирина

Відомості про автора:

Шатковська Ірина Станіславівна – старший викладач кафедри музикознавства та інструментальної підготовки інституту педагогіки, психології і мистецтв Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського.